

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті обґрунтована необхідність формування духовно-моральних цінностей починаючи з дошкільного віку. Розкриті психологічні особливості цього процесу в дошкільному дитинстві. Запропонована сукупність духовно-моральних цінностей для формування їх у дітей дошкільного віку – жертовна і діяльнісна Любов до людей, Добро, Мир, Свобода, Істина, Совість, Родина, Праця.

Сучасне суспільство гостро відчуває дефіцит моральності того підростаючого покоління, становлення якого припало на період аксіологічного вакууму, коли колишня система цінностей була відторгнута, а нова – не створена. Педагоги зіткнулися з нагальною необхідністю звернутися до формування духовно-етичних цінностей особистості, які виявляються в етичній поведінці суспільства. Різні аспекти проблеми формування системи цінностей особистості розглядаються філософами (Л. М. Архангельський, О. Г. Дробницький, М. С. Каган, В. П. Тугарінов та ін.), соціологами (В. В. Водзинська, А. Г. Здравомислов, І. С. Кон, В. Б. Ольшанський та ін.), психологами (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Д. О. Леонтьєв, В. М. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн, Д. Н. Узнадзе та ін.), педагогами (Ш. О. Амонашвілі, Ю. П. Азаров, Н. Д. Нікандров, З. І. Равкін, В. О. Сластьонін та ін.).

Нині вчені намагаються визначити особливості, умови, методи, засоби формування ціннісних орієнтацій у дорослих (С. І. Мінкін, Н. Я. Рибіна та ін.), у студентської молоді (Р. Ю. Кондрашова, О. Л. Руднева ін.), у старшокласників (З. А. Болатова, І. В. Вахрушева, Л. І. Євдокимова та ін.), у підлітків (Е. В. Зауторова, В. В. Копусова, Т. В. Ромашкіна та ін.), у молодших школярів (С. Н. Галенко, Р. Р. Накохова, Є. В. Поленякіна та ін.). Разом з тим, в більшості існуючих досліджень не висвітлюється дошкільний вік. Це пояснюється традиційними уявленнями класичної педагогіки про механізми формування цінностей, в яких особлива роль відведена інтелектуальному компоненту.

Нам представляється актуальним і значущим, що формування духовно-етичних цінностей починається вже з дошкільного дитинства. Таке уявлення базується на тому, що провідні психологи кінця XIX-XX ст. різних наукових шкіл, як зарубіжних (А. Адлер, А. Бандура, К. Лоренц, А. Маслоу, К. Роджерс, З. Фрейд, Е. Еріксон та ін.), так і російських (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін, Д. Б. Ельконін, В. С. Мухіна та ін.), надають особливе значення дошкільному періоду і ранньому дитинству в становленні особистості і її сенсотивних ціннісних компонентів. Наведені вище вчені дійшли висновку, що процес становлення ядра особистості – системи переконань і цінностей – може здійснюватися не тільки усвідомлено, але і неусвідомлено. Більш того, цей процес найінтенсивніше реалізується саме в дошкільному дитинстві. У зв'язку з цим **метою** статті є виявлення особливостей формування духовно-етичних цінностей у дітей дошкільного віку.

Специфічною особливістю дошкільного дитинства є переважання емоційно-чуттєвої сфери в психіці дитини. Виходячи з цього твердження класичної педагогіки про проблемність або навіть неможливість формування духовно-етичних цінностей в дошкільному віці не позбавлене підстав, оскільки цей процес передбачає осмислення досвіду, звернення до розуму, мислення суб'єкта. Разом з тим у згаданих вище психолого-педагогічних дослідженнях переконливо показана вирішальна роль дошкільного віку в процесі формування особистісних якостей і ціннісних орієнтацій. Це суперечність, на наш погляд, пов'язана з недостатньою дослідженістю і використанням особливих способів привласнення культурних цінностей, властивих дитячому віку. Ці способи базуються на природжених формах психіки, вплив яких є особливо потужним у дитячому віці. На наш погляд, одним з таких способів є безпосереднє "вдрукування" (імпринтинг) норм, цінностей, правил, у ході чого особливу роль відіграють емоційний стан, відчуття дитини, з одного боку, і її природжені потреби – з іншого.

Поняття *імпринтинг* введено етологом К. Лоренцом стосовно здатності новонародженої істоти рецепторно фіксувати предмети навколишнього світу і використовувати потім цю інформацію в ході орієнтації в зовнішньому середовищі. Ми використовуємо поняття імпринтингу стосовно дошкільного віку для позначення особливого способу засвоєння духовно-етичних цінностей і норм, виступаючих надалі засобами ціннісного орієнтування. У цьому випадку емоційно-чуттєве сприйняття дошкільника дозволяє, минувши розум (свідомість), на рефлекторному рівні формувати систему уявлень про духовно-етичні цінності в дитини, яка в міру її дорослішання підкріплюється роботою розуму, рефлексією. Таким чином, головною особливістю дошкільного віку відносно досліджуваного процесу виступає емоційно-рефлекторне привласнення цінностей, що формує ту глибинну підсвідому частину

психіки дитини, яка, на думку представників самих різних психологічних шкіл, визначає її поведінку в дорослому періоді життя. У зв'язку з цим, у процесі формування духовно-етичних цінностей у дошкільників особливу увагу слід приділяти розвитку емоційно-чуттєвої сфери.

Найбільш значущими основами формування духовно-етичних цінностей у старших дошкільників виступають: *потреби* в самоповазі і пошані інших, у ласці, оцінці і нових враженнях, у спілкуванні з дорослими і однолітками; мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин з дорослими і однолітками, мотиви *етичної* поведінки (мотиви виконують сенсотвірну функцію, додаючи особистісний сенс цілям діяльності і поведінці); етичні ідеали (*прагнення* дошкільнят бути схожими на позитивних героїв); *ставлення* до етичних норм.

Могутнім стимулом формування духовно-етичних цінностей у дошкільнят є виникнення ієрархії мотивів, що додає певну спрямованість усій поведінці дитини [1]. Залежно від конкретних умов сприйняття і відносин, що складаються в дитини з дорослим, на перший план можуть виступати будь-які з перерахованих мотивів, які підпорядковують собі інші. Великий вплив на усвідомлення дитиною моральних норм є продуктивна уява, завдяки якій відбувається компенсація недостатніх через малий досвід реальних можливостей вирішувати проблеми етичного змісту. Формування духовно-етичних цінностей у дошкільнят неможливе без оцінної діяльності дорослого, яка стає засобом орієнтації дошкільника серед безлічі цінностей і антицінностей. Інтеріоризація зовнішніх еталонів відбувається саме в процесі оцінки, "сполучаючи" знання і емоції. Важливою особливістю формування уявлень про етичну поведінку є розкриття перспектив і наслідків вибору дошкільником вчинку.

Кінцевою метою духовно-етичного виховання для низки дослідників виступає становлення совісті – внутрішнього регулятора свідомості і поведінки. В. В. Зеньковський відзначає, що духовно-етичне виховання старших дошкільників має орієнтуватися на "пробудження етичної свідомості дитини, культивування у неї потреби керуватися у своїй поведінці совістю" [2: 176-178]. Дошкільнята володіють внутрішнім відчуттям справедливості. Вони чутливі до правдивого або фальшивого тону, до доброти або нещирості. Але якщо не вчити дитину правильно розуміти всі ці прояви відчуттів, то розвиток цього "внутрішнього відчуття" спотворюється.

Особливістю дошкільника є його схильність спонтанно судити про етичне значення якого-небудь вчинку за його зовнішнім боком і етичним результатом. Сприяючи розвитку совісті дитини, вважає Р. Куртуа, необхідно *підвести її до наміру*, оскільки саме в ньому більш, ніж в самому вчинку і в наслідках останнього полягає моральність вчинку. "Ти розбив цю чашку? Чому? Із-за незручності, через дурість, злість, помсту? Чому ти не послухався? Тому що не почув, тому що не зрозумів того, що тобі веліли, тому що вважаєш себе хитрішим за всіх, тому що вважаєш себе надто дорослим, щоб слухатися?..." [3: 132-133].

До тих пір, поки діти не прийдуть до особистої концепції етичного життя і її вимог, батьки є їх зовнішньою совістю. Тому важливо розуміти, що будь-яка помилка дорослого або будь-який неправильний маневр призведуть згодом до ненормальної роботи механізму совісті і стануть прихованою причиною безлічі проблем. Також важливо знати, що надто обтяжливий нагляд, який прагне знати і бачити все, в результаті підміняє особисту совість дитини ситуативною, зовнішньою свідомістю. Виходячи з цього положення, необхідною умовою формування совісті виступає атмосфера довіри і свободи в ході освітнього процесу.

У випадку якщо дитина здійснює вчинок всупереч "голосу совісті", вона переживає почуття провини, "розкаяння совісті". Це показник того, що совість "продовжує говорити" в душі дитини. У цей момент дитина набагато яскравіше відчуває і усвідомлює наслідки того, що відбувається, що її вчинок поганий. Дошкільнятам незатишно перебувати в такому стані. Вони природним чином бажають цей стан змінити, що можна зробити двома способами – або "відвернутися" від "голосу совісті", або розкаятися у вчинку, вибачитися, виправити за можливістю ситуацію. Ми в своїй практиці вибираємо, звичайно ж, другий спосіб. Дорослий має показати цей шлях виходу з ситуації, що склалася. Інакше дитина сама виявляє найбільш зручний шлях – заглушати "голос совісті".

Важливим методологічним постулатом, що покладено в основі формування духовно-етичних цінностей, виступає принцип єдності свідомості, переживання і поведінки. Реалізація цього принципу означає необхідність гармонійної дії у сфері кожного з трьох компонентів ціннісної сфери: когнітивний (знання і розуміння дітьми етичних норм, якостей, цінностей), емотивний (пізнання емоцій, прояв відчуттів, адекватне ставлення до етичних і аморальних вчинків) і поведінковий (етичні вчинки).

У практиці зустрічається поверхнєве або формальне засвоєння цінностей, що свідчить про їх малу значущість для особистості. Причиною цьому є те, що в засвоєних цінностях не був знайдений особистісний сенс. О. М. Леонтьєв стверджує, що цінності, що склалися в культурі, тільки тоді будуть дієвими для людини, коли знайдуть для неї особистісний сенс [4]. Педагог не може просто "вкласти" етичні цінності своїм вихованцям. Кожна людина повинна перевірити, знайти їх для себе. Цінності

входять у структуру особистості шляхом вільного духовного вибору, який передбачає активну творчу діяльність, спілкування, а також пошук власного "Я".

Також важливою є проблема відбору духовно-етичних цінностей, що є наріжними у процесі становлення особистості, і зрозумілих дітям, починаючи з дошкільного віку. На основі генези уявлень про етичне виховання в російській педагогіці, аналізу існуючі в сучасній науці класифікації цінностей, а також результатів власного досвіду роботи з дітьми ми визначили сукупність духовно-етичних цінностей, перспективних для формування, починаючи з дошкільного ступеня освіти. Ядерною цінністю, виходячи з принципів гуманістичної педагогіки, виступає сама **Людина**, її *життя, здоров'я і благо*. З християнської точки зору **Людина** цінна тим, що вона – *образ і подібність Божя*, улюблений син (дочка) Божий, наділений особливими дарами і здібностями для виконання покликання, тільки їй властивий місії на цій землі. Пов'язаними з цінністю **Людини** є *жертвна і діяльна Любов до людей, Добро, Мир, Свобода, Істина, Совість, Родина, Праця*. При відборі даної сукупності враховувався стійкий характер, тривалість існування цінностей в суспільній свідомості, актуальність їх формування в наш час.

Наведемо трактування позначених вище духовно-етичних цінностей для дітей старшого дошкільного віку, яких діти здатні зрозуміти і пояснити.

Любов – це глибоке сердечне відчуття людини стосовно навколишніх людей. Це найголовніша цінність на землі. Коли любиш, приймаєш людину такою, якою вона є, і прагнеш допомогти їй стати краще. Любити батьків – означає слухатися їх; любити людей – думати в першу чергу про інших і прагнути зробити їм щось хороше, навіть жертвуючи своїми бажаннями та інтересами. Дуже важливо любити людей і проявляти свою любов до тих, що оточують, особливо до членів сім'ї і друзів: допомагати, поступатися, утішати, співпереживати, піклуватися, робити те, що може їх порадувати.

Мир – це згода між людьми, коли немає ворожнечі і сварок. Мир на землі починається з миру в душі людини. Якщо людині добре в душі, вона добра, спокійна, доброзичлива, в її душі є мир. Людина з миром в душі може зберегти мир в сім'ї, а мир в сім'ї здатний утримати мир на всій землі. Якщо людина свариться з тими, що оточують, не вміє прощати і просити вибачення, то вона втрачає мир у душі. Людина без миру в душі не може зберегти мир у сім'ї, а якщо в сім'ях буде ворожнеча, то і на всій землі буде ворожнеча і може бути війна.

Добро. Важливо, щоб добро жило в серці кожної людини. Воно допомагає нам зробити світ добріше. Добра людина любить робити добрі справи, здійснювати хороші вчинки і не вимагає від інших нічого натомість. Важливо берегти і створювати гарний настрій у навколишніх людей – посміхатися їм, говорити добрі слова, поважати, бути уважним і дбайливим.

Свобода. Кожна людина вільна вибирати і робити те, що їй би хотілося. Але при цьому обов'язково треба думати: "чи не заподіють мої бажання і вчинки кому-небудь зло? Чи не образять кого?" Адже так можна порушити свободу іншої людини, а цього робити не можна.

Істина – це правда, це те, що по-справжньому існує. Є правила, які важливо дотримуватися. Важливо, щоб людина вчиняла правильно. Правда і чесність захищають нас від небезпеки і допомагають нам стати щасливішими.

Праця – це робота, яка приносить користь тобі і решті інших людей. Людей, які люблять трудитися, називають працелюбними. Їм приємно виконувати роботу, яка приносить радість і користь їм самим і іншим людям.

Сім'я – це найдорожчі і рідні нам люди. У сім'ї всі люблять один одного, допомагають, підтримують і піклуються один про одного. Дорослі в сім'ї роблять все можливе, щоб діти вирости хорошими людьми. Дітям іноді здається, що дорослі часом не мають рації. Важливо слухатися і довіряти дорослим, тому що вони піклуються про благополуччя дітей і не дозволяють робити те, що дітям може пошкодити.

Совість – це внутрішній голос людини, яка допомагає розрізнати добро і зло, підказує як правильно поступити. Совість підказує, що погані вчинки призведуть до біди, якщо ми їх здійснюватимемо. Якщо ж ми не прислухаємося до голосу совісті, то дуже скоро в нас з'явиться звичка не слухати її. І, врешті-решт, ми взагалі перестанемо її чути, що призведе до біди.

Виходячи з вищевикладеного, в процесі формування духовно-етичних цінностей у дошкільнят важливо задовольняти їх етичні потреби, сприяти супідрядності в ієрархії мотивів, де етичні мотиви виступають на перший план, формувати етичні ідеали (оскільки інтереси дітей старшого дошкільного віку спрямовані на особливості іншої людини, її характерні риси, дії), розширювати уявлення про духовно-етичні цінності, норми, якості і сприяти їх усвідомленню, представляти зразки етичної поведінки, давати оцінку і проявляти власне ставлення до етичних і аморальних цінностей особистості, починаючи з дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мухина В. С. Возрастная психология: Феноменология развития: учеб. для студ. высш. учеб. Заведений / В. С. Мухина. – М.: Академия, 2006. – 608 с.
2. Зеньковский В. В. Психология детства / В. В. Зеньковский. – М.: Школа – Пресс, 1996. – 333 с.
3. Куртуа Г. Искусство воспитания детей нашего времени / Г. Куртуа. – М.: Паолине, 2001. – 240 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.12. 2009 р.

Космачева Н. В. Особенности формирования духовно-нравственных ценностей у детей дошкольного возраста.

В статье обоснована необходимость формирования духовно-нравственных ценностей, начиная с дошкольного возраста. Раскрыты психологические особенности данного процесса в дошкольном детстве. Предложена совокупность духовно-нравственных ценностей для формирования их у детей дошкольного возраста – жертвенная и деятельная Любовь к людям, Добро, Мир, Свобода, Истина, Совесть, Семья, Труд.

Kosmacheva N. V. The Peculiarities of Spiritual-Moral Values Development at Preschool Age.

In this article the necessity of spiritual-moral values formation at preschool age is motivated. Psychological peculiarities of given process in preschool childhood are revealed. The collection of spiritual-moral values for development at preschool age is offered – sacrifice and activity Love to people, Good, Peace, Liberty, Truth, Conscience, Family, Labour.